

Nel Bielniak

Uniwersytet Zielonogórski

ŚWIAT DZIECIŃSTWA W TWÓRCZOŚCI SIERGIEJA SIERGIEJEW-CENSKIEGO

Siergiej Siergiejew–Censki (1875–1958) rozpoczął swoją działalność twórczą na przełomie XIX i XX wieku i przez sześć kolejnych dekad był obecny w literaturze rosyjskiej. W tym czasie można było zaobserwować stopniowy, skomplikowany proces ewolucji światopoglądu prozaika (od fascynacji modernizmem we wczesnym etapie pracy twórczej do zaakceptowania narzuconego po 1917 roku porządku świata), który był uwarunkowany wydarzeniami politycznymi i znalazł swoje odzwierciedlenie w utworach prozaika m.in. w sposobie konstruowania postaci.

Uznawany powszechnie na przełomie wieków światopogląd z jego eschatologiczno – katastroficznymi nastrojami pozostawił głęboki ślad w prozie Censkiego, czego przykładem jest fatalistyczna koncepcja człowieka w jego wczesnej twórczości. W przesyconym pesymistycznym nastrojem opowiadaniu *Dyfteryt* (*Дифтерит*, 1904) zły los nie oszczędza nawet dzieci. Dwóch synów Modesta Gawriłowicza niespodziewanie zapada na tę chorobę i umiera. Censki posługuje się tu reprezentatywnym dla modernizmu motywem śmierci. Przypadkowa śmierć niewinnych istot staje się najbardziej wyrazistym dowodem na to, że świat znajduje się we władzy złego demiurga¹.

Bohaterowie wczesnej prozy Censkiego mają często świadomość bycia obiektem działania bezosobowych sił natury, które nie pozwalają im realizować swoich planów. Z owymi tajemniczymi, nieznanymi siłami zetknęła się dziewięcioletnia Antonina, bohaterka *Topieli* (*Лесная топь*, 1905). Traumatyczne przeżycia z dzieciństwa zdeterminowały dorosłe życie bohaterki, nie pozwoliły bowiem później odnaleźć spokoju ducha, zaznać szczęścia i radości, a w konsekwencji doprowadziły do jej tragicznej śmierci.

Natomiast w *Smutku pól* (*Печаль полей*, 1909) zapowiadającym wprawdzie w twórczości Censkiego zwrot ku filozofii życia, przynoszącej jego bohaterom otuchę i pocieszenie, nienarodzone dzieci umierają w łonie matki przeczuwając

¹ Zob. A. Czabanowska-Wróbel, *Młodopolski portret dziecka*, „Ruch Literacki” 1991, z. 3, s. 176.

niejako, jak bardzo złowrogi i ponury jest świat, w którym przyjdzie im żyć. Fakt ten uświadamia sobie Anna, oczekująca po raz siódmy potomka:

*Показалось вдруг, что не хотели рождаться о н и, те, прежние шесть, на эту землю, и потому не родились*².

Niemniej jednak w najbardziej nawet mrocznych utworach prozaika wspomnienia z dzieciństwa przynoszą jego bohaterom ukojenie. Za prawdziwe i słuszne uznają oni bowiem jedynie wartości przynależne dzieciństwu. Barbara Stempczyńska zauważa, iż bohater powieści *Babajew* (Бабаев, 1906-1907) to jeden z licznych w prozie początku wieku wygnańców z rajy dzieciństwa, z jego odświętnością, niezwykłością i tajemnicą³.

W utworze tym Censki wykorzystuje dzieciństwo jako symbol pierwotnej utraconej szczęśliwości. Świat zapamiętanych z dzieciństwa wrażeń jest bardzo istotnym elementem duchowego wnętrza porucznika Babajewa. Tylko te przywoływane z najgłębszych pokładów świadomości wspomnienia potrafią poruszyć do głębi tego skądinąd nieczułego, nierzadko wręcz brutalnego człowieka:

Вспомнил вдруг Бабаев так ясно, сочно, чуть не заплакал от прихлынувшего детства: крупные, как слезы, синие незабудки цвели за старым сельским кладбищем в глубоком овраге! (Бабаев, t. 1, s. 447).

Lata chłopięce wspomniane są z żalem i nostalgią jako bezpowrotnie minione. Zabieg ten pomaga wyostrzyć kontrast terażniejszość – przeszłość. Dziś jest odarte z marzeń i nadziei, radość i fantazja pozostały bowiem w utraconym na zawsze dzieciństwie⁴.

Jerzy Kossak w *Mistyfikacjach egzystencjalizmu* konstatuje, iż ludzie starają się uciekać przed niepokojem w krainę fikcji, co pozwala im uwolnić się od świadomości, że jest się «rzuconym» w świat obcy i absurdalny, i że ten obcy świat jest światem jedynym, który trzeba opuścić w chwili śmierci równie absurdalnej jak życie⁵. Świat dzieciństwa jest właśnie taką krainą fikcji zarówno

² С. Н. Сергеев-Ценский, *Печаль полей*, w: idem, *Собрание сочинений в десяти томах*, Москва 1955-1956, t. 1, s. 387. Przy wszystkich kolejnych cytatach pochodzących z tego wydania w nawiasie podaję tytuł, tom i stronę.

³ B. Stempczyńska, *Rosyjska proza psychologiczna początku XX wieku*, Katowice 1988, s. 57.

⁴ Zob.: A. Czabanowska-Wróbel, op. cit., s. 172-173.

⁵ Zob. J. Kossak, *Mistyfikacje egzystencjalizmu*, w: *Człowiek w warunkach cywilizacji współczesnej*, red. W. Pomykało, Warszawa 1967, s. 145.

dla bohaterów wczesnej, jak i późnej prozy Censkiego (np. bohater opowiadania *Arakusz* (*Аракыш*) z 1926 roku).

Poczynając mniej więcej od roku 1908–1909 Censki coraz częściej rezygnuje z rocznego zabarwienia utworów na rzecz optymistycznych elementów. Widocznym przejawem złagodzenia tonu w jego prozie są m. in. dzieci. Wraz z rosnącą pogodą ducha przenikają do jego utworów również promienne i uśmiechnięte dziecięce twarze, zaintrygowane zachodzącymi wokół procesami, ponieważ dzieciństwo to czas poszukiwań i odkrywania świata.

Bohater opowiadania *Przestrach* (*Ичныз*, 1910) to żądny wiedzy i nowych wrażeń Sierioża. Jest on również bardzo wyczulony na zło i reaguje na każdy najdrobniejszy nawet przejaw przemocy. W utworze tym rzeczywistość jest wprawdzie chwilami złowroga, ale tylko dlatego, że ukazuje ją prozaik poprzez percepcję trzyletniego chłopca. Wyobraźnia dzieci może im bowiem podsuwać obrazy radosne, może też wydostawać się spod kontroli i wywoływać lęk, dlatego najzwyczajsze zdarzenie może być dla Sierioży zarówno bardzo fascynujące, jak i niepokojące, np. dobrze znane twarze, oświetlone blaskiem ogniska nabierają wieczorem nowych, przerażających cech. Mamy tu do czynienia z motywem baśniowej wyobraźni dziecka – elementy codzienności nabierają pod wpływem spojrzenia chłopca charakteru fantastycznego⁶.

Kolejnego dziecięcego bohatera, Fanaskę z napisanego rok później opowiadania *Nieruchliwe słońce* (*Неподвижное солнце*, 1911), wyróżnia chęć poznania otaczającego świata, dlatego z wielkim zaciekawieniem obserwuje on krymską florę i faunę. W postaci sześciolatka żyjącego w harmonii z przyrodą znalazła odzwierciedlenie także wyraźnie zarysowana w tym utworze panteistyczna afirmacja życia.

Utwory w takiej tonacji powstawały do roku 1914, jednak wybuch I wojny światowej, wydarzenia 1917 roku i pierwsze lata radzieckiej władzy sprawiły, iż pisarz nie potrafił odnaleźć się w nowej sytuacji, dlatego też do minimum ograniczył swoje kontakty ze światem zewnętrznym, poprzestając głównie na wnikliwej obserwacji⁷.

W utworach powstałych na początku lat dwudziestych Censki śmiało kreśli sylwetki organizatorów rewolucji i bezkompromisowo ocenia zmiany zachodzące w Rosji. W mikropowieści z 1922 roku pod znamienym tytułem *Okrucieństwo*

⁶ Zob.: A. Czabanowska-Wróbel, op. cit., s. 171-172.

⁷ Censki odizolował się w swoim domu w Ałuszczie na Krymie, gdzie stale przebywał od 1915 do 1928 roku.

(Жестокость) takie dziecięce cechy jak wrażliwość służą prozaikowi do podkreślenia żywiołowego i nieprzemyślanego charakteru tych zjawisk, jest bowiem dziecko również symbolem naiwności i infantylności. Bohaterowie, sześcioro komunistów pochodzących z różnych krańców Rosji i z różnych środowisk, swój udział w rewolucji i walkę o utrzymanie władzy w rękach bolszewików postrzegają w kategorii dobrej zabawy, bądź szalonej przygody. Pisarz kilkakrotnie uwypukla bardzo młody wiek oraz dziecięce cechy w wyglądzie i zachowaniu tej szóstki:

*Уже то одно, что все шестеро были безусы и безбороды и весело настроены (...), приближало их к детям. Но они теперь, при неуверенном еще свете утра, стали близки друг к другу, как бывают близки только дети*⁸.

Kolejne lata przynoszą Censkiemu nowe obserwacje. Swoje spostrzeżenia dotyczące zmieniającej się z dnia na dzień coraz bardziej groteskowej radzieckiej rzeczywistości zawarł prozaik w opowiadaniu *Powrót do przodków* (*Назад к предкам*) z 1926 roku, w którym absurdy codzienności ilustruje tak niezwykle fakt, jak narodziny chłopca z malutkim ogonkiem. Owa atawistyczna cecha zbliżająca malca, jak zauważa jeden z bohaterów, do naszych przodków, czyli małp, w sensie metaforycznym symbolizuje młode radzieckie państwo, w którym zamiast nieustannie obiecwanego społeczeństwu szybkiego postępu zaobserwować można było regres.

W drugiej połowie lat dwudziestych prozaik nadal podejmuje mniej lub bardziej zakamuflowane próby zdemaskowania zła płynącego ze strony totalitaryzmu komunistycznego. W opowiadaniu *Wodzirej* (*Вепховод*) z 1927 roku prozaik po raz kolejny przenosi nas w świat dziecięcych przeżyć i wrażeń, lecz teraz świat dzieci staje się niepokojącym odbiciem świata dorosłych. Sześcioro małych bohaterów w wieku od siedmiu do dwunastu lat wybrało się do lasu na grzyby. Dla czwórki młodszych dzieci była to pierwsza samodzielna wyprawa do lasu, dlatego też wywarła na nich oszałamiające, wręcz „bajkowe” wrażenie. W tych nowych dla większości z nich warunkach uzurpatorską władzę przejmuje jedenastoletni Gieńka i w tej „roli” wciąż wydaje polecenia i komendy. Autor parokrotnie podkreśla wyniosłość w wyglądzie i postępowaniu chłopca oraz jego pogardę dla współtowarzyszy. Swoją władzę oparł młody przywódca na

⁸ С.Н. Сергеев-Ценский, *Жестокость. Повести и рассказы*, Ленинград 1928, s. 8.

zastraszaniu, krzyku i przemocy, a w przypadku niesubordynacji używał siły. Zarysowane tu paralele z ówczesną sytuacją w Rosji wydają się dość oczywiste.

Przełom lat dwudziestych i trzydziestych to czas, gdy Censki ostatecznie opowiada się po stronie sztuki socrealistycznej i jej wymogów⁹. Potwierdza to powstanie dwuczęściowej powieści *Poszukiwać, stale poszukiwać!* (*Искать, всегда искать!*, 1934 – 1935) zaliczanej do tzw. „prozy produkcyjnej”. Pierwszą część zatytułowaną *Pamięć serca* (*Память сердца*, 1934) przenika wiara w „światłą przyszłość” oraz patos budowania nowej rzeczywistości i kształtowania nowego sposobu myślenia. Dzieci są podatnym materiałem, z którego można uformować idealnego obywatela nowego typu, dlatego jeden z bohaterów zauważa, iż należy je „prawidłowo” wychowywać i nie zaśmieczać im głów m. in. religią.

Należy tu zasygnalizować, iż kampania antyreligijna była jedynie fragmentem radykalnej przebudowy szkolnictwa, oświaty i wychowania, której celem było stworzenie spójnego systemu kompleksowej indoktrynacji. Pomocną rolę miały pełnić dwie organizacje młodzieżowe – pionierów i Rosyjski Komunistyczny Związek Młodzieży przemianowany w 1924 roku na Komsomol¹⁰.

Utwory Censkiego tego okresu osadzone są zwykle w nowej rzeczywistości. Niemal w każdym odnajdujemy typowe dla niej detale. Są więc robotnicy, pionierzy i sowchozy. Nie zapomina prozaik również o tym, aby znalazły się w nich też wybitne osiągnięcia ZSRR i nowa mentalność jego obywateli. Jeśli jednak zapomnimy na chwilę o tych, nazwijmy to, rekwizytach i stosownym tle, to dostrzeżemy, że nadal porusza pisarz tematy uniwersalne i prezentuje bohaterów, dla których duże znaczenie mają miłość, wrażliwość na piękno i zjawiska przyrody. Do takiego typu ludzi należą m. in. artyści. Nieco abstrakcyjne, nierealne postrzeganie otaczającego świata zbliża artystę do dziecka. Jego spojrzenie jest świeże i dziecięco naiwne, a przez to właśnie autentyczne. Przekonanie o tożsamości wyobraźni dziecka i artysty znajduje swój literacki kształt w opowiadaniu *Jak ukrywają się przed czasem* (*Как прячутся от времени*, 1929). Autor, charakteryzując artystę, stwierdza:

⁹ Sam prozaik zauważa, iż w bardzo krótkim czasie musiał się „dopasować” do nowej rzeczywistości, co zdaje się sugerować, iż był on świadom tego, że jest to nieunikniona konieczność. Zob. С.Н. Сергеев-Ценский, *Трудитесь много и радостно. Избранная публицистика*, Москва 1975, s. 269.

¹⁰ Zob. J. Smaga, *Rosja w dwudziestym stuleciu*, Kraków 2001, s. 56.

(...) все его здесь занимало, как может занимать только художников и неиспорченных детей. (Как прячутся от времени, t. 2, s. 442).

Taką czystą, niezepsutą istotą jest bez wątpienia ósmioletnia Żenia z opowiadania *Wronięta* (*Воронята*, 1933). Ważny element jej wiedzy o świecie stanowią wrażenia zmysłowe, ponieważ dzieci odbierają rzeczywistość głównie w sposób sensualistyczny. Dziewczynka jest bardzo czuła na zjawiska zachodzące w przyrodzie, wzruszają ją m. in. kwitnące grusze, natomiast majowy wschód słońca potrafi rozczulić ją do łez:

Она глубоко, как могла вздохнула, и тут же все как - то счастливо затуманилось кругом: это выступили крупные слезы. (Воронята, t. 3, s. 72).

Reasumując należy podkreślić, iż był Censki pisarzem, który chciał iść z duchem czasu, dlatego też zwracał baczną uwagę na to, co nowego dzieje się na kulturalnej mapie Rosji, czego przykładem jest m. in. motyw kraju lat dziecińczych. Dzieciństwo jako temat uniwersalny dało prozaikowi możliwość zaprezentowania zróżnicowanych ujęć i analiz. Początkowo dzieci znajdują się w tle, są „ozdobnikiem”, z czasem urastają do rangi pełnoprawnych postaci literackich i stają się wyrazicielami.